

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНЕСЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРАВОВА ДЕРЖАВА» ТА «СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА»

ON THE QUESTION OF THE RELATIONSHIP OF THE CONCEPTS OF “RULE-OF-LAW STATE” AND “SOCIAL STATE”

Єрофєєва М.М., студентка I курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті на підставі аналізу визначення понять «правова держава» та «держава соціальна» та їх принципів функціонування, здійснено дослідження однієї з актуальних проблем конституційного права, а саме: проблему співвіднесення понять «правова держава» та «соціальна держава».

Наголошується, що вирішення проблеми співвіднесення правової держави та держави соціальної має важливе практичне значення для формування курсу подальшого розвитку держави. Не менш значущим наукове обґрунтування співвідношення моделей правової та соціальної держави є й для науки.

Мета статті полягає в аналізі визначень понять «правова держава» та «соціальна держава», виявлення їх основних принципів, а також дослідження наявних поглядів щодо співвідношення цих понять.

У роботі проаналізовані погляди античних філософів та правознавців щодо поняття «правова держава», наведено сучасне визначення цього поняття та основні принципи, до яких відносять: 1) верховенство права; 2) розподіл влади; 3) пріоритет прав і свобод людини; 4) високий рівень загальної та правової культури громадян; 5) взаємна відповідальність особи та держави. Надано визначення поняття «соціальна держава». Доведено важливість наукової класифікації для пізнання явища та наведено класифікацію моделей сучасної соціальної держави.

У статті наведено два основні підходи до співвідношення понять «правова держава» та «держава соціальна»: 1) надано обґрунтування єдності ознак соціальної та правової держави; 2) та їх суперечності; наведено співвіднесення таких понять з точки зору логіки як науки.

Авторами вбачається, що велика роль під час аналізу належить принципу субсидіарності, основна ідея якого полягає в тому, що центральна та регіональна влада повинна втручатися в діяльність органів місцевого самоврядування лише тоді, коли територіальна громада не може задовольнити свої потреби.

Автори вважають, що тільки соціально-правова держава забезпечує повноцінний захист та реалізацію всього комплексу прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: держава, правова держава, принципи правової держави, соціальна держава, принцип субсидіарності.

In the article, on the basis of the analysis of the definitions of the concepts of «legal state» and «social state» and their principles of functioning, a study of one of the topical problems of constitutional law is carried out, namely: the problem of correlation of the concepts of «legal state» and «social state».

It is emphasized that solving the problem of correlation between the legal state and the social state is of important practical importance for shaping the course of further development of the state. Scientific substantiation of the relationship between legal and social state models is no less significant for science.

The purpose of the article is to analyze the definitions of the concepts of «legal state» and «social state», to identify their main principles, as well as to study the existing views on the relationship between these concepts.

The work analyzes the views of ancient philosophers and jurists regarding the concept of «rule of law», provides the modern definition of this concept and the main principles, which include: 1) rule of law; 2) distribution of power; 3) the priority of human rights and freedoms; 4) high level of general and legal culture of citizens; 5) mutual responsibility of the individual and the state. The definition of the concept of «welfare state» is provided. The importance of scientific classification for understanding the phenomenon is proven and the classification of models of the modern social state is given.

The article presents two main approaches to the relationship between the concepts of «legal state» and «social state»: 1) justification of the unity of the features of the social and legal state is provided; 2) and their contradictions; correlation of such concepts from the point of view of logic as a science is given.

The authors believe that a major role during the analysis belongs to the principle of subsidiarity, the main idea of which is that the central and regional authorities should intervene in the activities of local self-government bodies only when the territorial community cannot meet its needs.

The authors believe that only the social and legal state provides full protection and implementation of the entire complex of human and citizen rights and freedoms.

Key words: state, rule of law, principles of rule of law, social state, principle of subsidiarity.

Постановка проблеми. Проблематика співвіднесення соціальної та правової держави активно вивчається науковцями впродовж тривалого часу і досі немає згоди між різними точками зору. На сьогодні для України характерним є те, що на конституційному рівні не розмежовується ознаки правової та соціальної держави. Обидва ці принципи проголошені у ст. 1 Конституції України, хоча спори з їх співвіднесення і досі точаться у науковому просторі [1, с. 8].

Аналіз останніх досліджень. Проблема співвіднесення понять «правова держава», та «соціальна держава» були об'єктом вивчення в таких науковців, як: О. С. Головащенко, І. В. Яковюк, С. І. Максимов, А. Ю. Бадіда, Терзі О. С., Н. М. Пархоменко, Н. М. Оніщенко, Сокуренько В. В., Корчнева Л. О., Х. Цахер та інші.

Виклад основного матеріалу. З приводу проблеми співвіднесення понять «правова держава» та «соціальна

держава» в науковому середовищі точиться довготривала дискусія, яка досі не дійшла консенсусу. Хоча обидва терміни виникли не раніше ХІХ ст., поняття, які вони оформлюють мають свої витоки з часів античності.

У літературі зазначається: «античні філософи та правознавці пов'язували державу правом і показували необхідність існування в державі правових законів, що панували б над державними структурами, були б мірилом справедливості дій держави та її чиновників і регулювали політичні відносини» [2, с. 149]. Вагомий внесок належить грецькому філософу Аристотелю, який стверджував: «Там, де відсутня влада закону, немає місця будь-якій формі державного устрою. Закон повинен володарювати над усім» [3, с. 72]. Марк Тулій Цицерон, чимало сприяв розвитку концепції правової держави. Філософ стверджував: «Закон – опора того високого становища, яким ми корис-

туємося в державі, основа свободи, джерело правосуддя: розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені в законах» [4, с. 215].

Вважається, що вперше термін «правова держава» було вжито німецькими вченими К. Т. Велькером та І. Х. Фрайхер фон Аретином, однак визначення змісту відповідного поняття набуло своєї юридичної завершеності завдяки Роберту фон Моллю. Його дослідження були присвячені державному праву, зокрема “Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg” (1829), “Die öffentliche Rechtspflege des deutschen Bundes” (1822) та “Das deutsche Reichsstaatsrecht: rechtliche und politische Erörterungen”. Проаналізувавши ці роботи вченого, можна дійти висновку, що поняття “Rechtsstaat” він визначав як конституційну державу, що має ґрунтуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи [5]. Правова держава – держава, основою функціонування якої є право, в якій гідність людини, життя і здоров’я визнаються найвищою соціальною цінністю, гарантуються права і свободи людини і громадянина, забезпечується справедливе правосуддя, державна влада здійснюється на засадах принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, наявні конституційні засоби обмеження державної влади. Сутнісними передумовами правової державності є демократичний устрій держави, легітимність державної влади і правовий характер закону [6, с. 467].

Основними принципами правової держави є: 1) верховенство права. Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1, с. 8]. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Ознака верховенства права є однією із тріади принципів спільної спадщини європейських народів, до якої належать також принцип плюралістичної демократії та принцип прав людини [7, с. 7–12]. Наразі існує консенсус щодо обов’язкових елементів верховенства права: законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя у незалежних і неупереджених судах, дотримання прав людини, рівність перед законом [8]; 2) розподіл влади. Конституційний Суд України (далі – КСУ) пише: «Метою функціонального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 Конституції України) є розмежування повноважень між різними органами державної влади та недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади» [9]. Ми згодні з наведеною правовою позицією, але лише з тим уточненням, що розмежування повноважень між різними органами державної влади не є самою метою, а виступає правовим засобом недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади; 3) пріоритет прав і свобод особи. Такий принцип впливає із положень ст. 3 Конституції України і полягає в першочерговості прав і свобод людини і громадянина [1, с. 8]. Конституційний Суд України виходить з того, що Україна як правова держава має своїм пріоритетом гарантування прав і свобод людини і громадянина. З цієї метою держава зобов’язана запроваджувати юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, необхідне для забезпечення реалізації прав і свобод кожної особи та їх ефективного поновлення. При цьому окремі конституційні цінності, зокрема недоторканність людини як гарантія від посягань з боку інших осіб на права і свободи, насамперед основоположне право на свободу, потребують посилення гарантій їх захисту [10]; 4) Високий рівень загальної та правової культури громадян. Правова культура суспільства охоплює всі правові явища в динаміці їх розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики. Правова культура особи скла-

дається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності [11]; 5) Взаємна відповідальність особи та держави. Відповідальність особи перед державою виявляється в дотриманні заборон, реалізації прав у межах, встановлених законами; виконанні обов’язків, а держава, в свою чергу, відповідає за безпеку особи, що виражається в гарантіях: правової захищеності конституційно закріплених прав і свобод, чіткого дотримання законів, відшкодування своїм коштом і за рахунок органів місцевого самоврядування морального і матеріального збитку, заподіяного незаконними рішеннями, дією або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та ін.

Правовий характер взаємної відповідальності держави і особи – це важлива складова частина об’єктивного права, що складається в суспільстві, а не продукт волевиявлення держави. Дотримання правових вимог – юридичний обов’язок всіх і, передусім, держави. Цим підкреслюється невідчужуваність природних прав людини в правовій державі.

Термін «соціальна держава» було висунуто німецьким вченим-державознавцем Х. Хеллером у 1929 р. Після Другої світової війни цей принцип отримав свого розповсюдження серед країн Західної Європи і був проголошений у ряді конституцій. Зокрема, вперше у Конституції ФРН (ст. 20) у 1949 р. [12], Конституція Іспанії 1978 р. (ст. 1) [13]. Конституція України проголошує, що Україна – держава соціальна (ст. 1); держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ч. 4 ст. 13). Соціальною вважається така держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві, надає на субсидіарних засадах соціальну допомогу індивідам та іншим громадянам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя. Пряме визнання держави соціальною дозволяє стверджувати, що конституційному устрою Української держави притаманний принцип соціальної держави, через що він набуває вищої імперативної сили і стає загальнозначущим, у тому числі і щодо соціальної спрямованості законодавства [14].

Загальновизнаним є той факт, що наукова класифікація відіграє важливу роль для пізнання, оскільки вона дозволяє конкретизувати уявлення про певне явище та виділити їх значущі особливості та риси. Найбільш досконалою вважається чотиричленна класифікація, за якою широко відомими є чотири моделі сучасної соціальної держави, що відрізняються типом соціально-економічного устрою суспільства і політико-ідеологічною основою, на яких вона базується:

1) Англо-саксонська (ліберальна) модель (на прикладі США, Великої Британії): полягає в тому, що ступінь втручання держави в соціальне забезпечення та економіку є мінімальним; орієнтиром є дотримання індивідуалізму та захист корпоративних інтересів. Правова база ліберальної моделі демократії сфокусована на громадянських правах, зокрема на рівноправності громадян незалежно від расових, етнічних, статевих та інших ознак. Своєю головною метою держава ліберального типу вбачає в охороні прав людини.

2) Скандинавська (соціал-демократична) модель (на прикладі Швеції): суть такої моделі полягає в наданні базового забезпечення всім громадянам без виключення та фінансування за рахунок податків, які платять всі громадяни, в тому числі і король. Ознаки цієї моделі – універсальність та перерозподіл прибутків. Соціал-демократична модель акцентує увагу на забезпеченні різкій диференціації рівня доходів. Державна політика спрямована на забезпе-

чення всіх громадян роботою та мінімізацію (ліквідацію) безробіття, і, як наслідок, стабільну податкову систему. Це дає змогу державі здійснювати перерозподіл бюджету, забезпечуючи громадян соціальною допомогою.

3) Німецька модель (на прикладі ФРН, Франції): характеризується високими обсягами ВВП, створенням розвинутої системи соціального захисту на основі залучення коштів держави та підприємців.

4) Японська модель характеризується активною участю держави в корпоративному стратегічному плануванні, проведенні політики вирівнювання доходів, домінування психології колективізму, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів.

Існують різні підходи до співвіднесення понять «правова держава» та «соціальна держава». Сучасні погляди на таке співвіднесення ґрунтуються на принципі субсидіарності, який дуже влучно визначив Роберт фон Моль: «Правова держава не може мати ніякої іншої мети, ніж впорядкувати буття людей таким чином, щоб підтримувати кожного члена суспільства і сприяти йому у найбільш всебічному і вільному використанні його сил... З одного боку, основоположенням правової держави є свобода її громадян, з другого – існує безліч випадків, коли індивід потребує допомоги з боку держави. При цьому важливо розрізнити захист, що надається громадянину, і обмеження, не перетворюючи перше на друге. Усяке втручання держави там де людині має вистачати її власних сил – порушення вищих основ правової держави.» [15, с. 7]. Безпосередньо у співвідношенні ознак правової і соціальної держави його сенс полягає в тому, що принцип субсидіарності допомагає знайти в соціальному законодавстві середину між допустимою самостійністю та державною підтримкою.

Існує органічна єдність демократичної, соціальної та правової держави. Стосовно такої позиції буде доцільно навести точку зору Н. Пархоменко, яка зазначає, що органічна єдність демократичної, соціальної та правової держави проявляється в тому, що як демократична держава, вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє рівному доступу кожного до власності, виборів тощо; як правова держава, вона забезпечує організацію всіх сфер життя на принципах права, гарантує правопорядок тощо; як соціальна – визнає людину найвищою соціальною цінністю, розподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості тощо [16].

Однією з перших спроб обґрунтування єдності принципів правової і соціальної держави була теорія соціальної правової держави філософа Б. Кістяківського. Основоположний принцип правової держави, за його роботами, полягає в обмеженні державної влади правами людини. Він вважав соціальною державу новою формою правової держави [17]. Аналогічною є позиція Сокурєнко В. В., який стверджував, що соціальна держава не є протилежною правовій, а розглядається, як «новий, вищий етап роз-

витку правової держави, як держави, що виконує функцію соціального захисту населення, законодавчо забезпечує соціально-економічні права людини» [18].

Ми погоджуємося з викладеною в юридичній літературі думкою, стосовно того, що правова і соціальна держава будуть сумісними лише в тому випадку, коли державна влада обмежується і поширює свій вплив лише при дотриманні основоположних прав людини і громадянина; коли соціальна справедливість і добробут народу вважатимуться пріоритетними цінностями і основоположними правами людини. «Якщо правова держава ставить за мету забезпечити конституційні політичні права людини, то соціальна держава покликана забезпечити її соціально-економічні права відповідно до вимог принципів соціальної справедливості» [18].

Велике значення наука логіка має для юриспруденції. Влучно зазначає Л. М. Кривоченко: «без дотримання законів формальної та діалектичної логіки неможливо глибоко пізнати досліджуване явище, правильно визначити його поняття, суттєві властивості, закономірності розвитку та зміни» [19, с. 84]. Якщо аналізувати ці поняття крізь призму логіки як науки, то можна констатувати що вони є сумісними перехресними поняттями, адже вони частково мають спільні елементи обсягу, але різний зміст [20, с. 42].

Але має місце й інша наукова точка зору, відповідно до якої, поняття «соціальна держава» та «правова держава» суміжними бути не можуть, адже правова держава здійснює своє завдання із мінімальним втручанням в життєдіяльність громадян (без втручання в сферу економіки та культурного життя суспільства). У ліберальній (мінімальній) державі влада вважає громадян автономними суб'єктами, що здатні самостійно вирішувати свої приватні справи, а тому приходять їм на допомогу лише тоді, коли вони вимагають поліцейського або судового захисту свободи, безпеки і власності від зазіхань інших осіб. В такому разі держава соціальна має принципову відмінність, адже свої завдання вона здійснює з максимальним (але не безмежним) втручанням в життєдіяльність народу шляхом надання їм різного роду соціальних послуг або пільг. «Межею» такого втручання є природні невід'ємні права і свободи людини і громадянина.

Висновки. Вирішення проблеми співвіднесення правової держави та держави соціальної має важливе практичне та теоретичне значення для формування курсу подальшого розвитку держави, тому ця проблема є надзвичайно значущою та потребує подальшого дослідження наукою конституційного права. Виходячи з усього наведеного, можна зробити висновок, що тільки соціально-правова держава забезпечує повноцінний захист та реалізацію всього комплексу прав і свобод людини і громадянина. Це держава, в якій на першому місці знаходиться право і закон, що віддає перевагу правам особистості, а не владі державного апарату. Основним ядром у правовій соціальній державі є універсальний механізм правового і соціального захисту народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
2. Терзі О.С. Розвиток історії ідеї правової держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 148–152.
3. Мануйлов Є.М. Філософсько-правові концепції виникнення та розвитку правової держав. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 4 (31). С. 71–80.
4. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів, 1999. 384 с.
5. Mohl, Robert von. Die öffentliche Rechtspflege des deutschen Bundes: ein publicisticischer versuch. Monografie. Stuttgart : 1822. 219 p.
6. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: 2017. Т. 3. 951 с.
7. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2011. 1128 с.
8. Європейська комісія «за демократію через право» (венеціанська комісія) Доповідь No 512/2009 «Верховенство права». URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 23.04.2023)

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» (справа про фінансування судів) від 24 червня 1999 року № 6-рп/1999. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-99#Text> (дата звернення: 16.04.2023).
10. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України від 13 червня 2019 року № 4-р/2019; URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
11. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 564 с.
12. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland : Das Grundgesetz vom 23. Mai 1949 in der jeweils aktuellen Fassung ist die Verfassung der Bundesrepublik Deutschland. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html> (дата звернення: 30.04.2023).
13. Constitución Española : sancionada por S. M. El Rey ante las cortes el 27 de diciembre de 1978.
14. Конституція України. Науково-практичний коментар. URL : <https://textbook.com.ua/pravo/1474610935> (дата звернення: 22.04.2023).
15. Moll, Robert von. Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. Tübingen, 1832. 585 s.
16. Оніщенко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: монографія / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: 2011. 175 с.
17. Максимов С., Співвідношення принципів правової і соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України / 3 (54). Питання конституційного права*. 2008. С. 75.
18. Сокурєнко В. В. Роль соціальної справедливості в побудові правової соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.12. Київ, 2002. 19 с.
19. Кривоченко Л. М. Вибрані праці / упоряд.: Р. С. Орловський, О. В. Ус. Харків : Право, 2016. 648 с.
20. Логіка : підручник / за заг. ред. О. Г. Данільяна. Харків : Право, 2022. 220 с.